

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΕ ΦΡΟΥΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΙΧΗ

Μια μικρή εισαγωγή
για την Ελληνική Επανάσταση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

Στον Ρωμανό και στην Ιφιγένεια

Περιεχόμενα

Λίγα λόγια, σαν πρόλογος	11
Κεφάλαιο 1: Τα Προλεγόμενα – Οθωμανοί και Έλληνες	17
Το οθωμανικό όχημα του ελληνισμού	25
Τα νέα κέντρα του ελληνισμού	28
Κεφάλαιο 2: Ο ελληνισμός στον αιώνα των Φώτων	31
Τα Φώτα στον οθωμανικό κόσμο	37
Τα πολλά πρόσωπα του ελληνικού Διαφωτισμού	41
Ο Διαφωτισμός στις αυλές των οσποδάρων – Οι «φωτισμένοι» ηγεμόνες στην ελληνική τους εκδοχή	43
Για την ανάσταση των φτωχών	52
Ανάμεσα σε δύο εποχές – Οι «Δημητριάς»	57
Η σπορά της επανάστασης – Ρήγας Βελεστινλής, Αδαμάντιος Κοραΐς	62
Η <i>Εδδηνική Νομαρχία</i> (1806)	69
Κεφάλαιο 3: Η Εταιρεία των Φιλικών	72
Η εμφάνιση της Φιλικής Εταιρείας	78
Η Κωνσταντινούπολη και ο Μοριάς	83
Η ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας	86
Σε αναζήτηση της «Ορατής Αρχής»	89
Κεφάλαιο 4: Η επανάσταση των Φιλικών	94
Καλοκαίρι του 1820	94
Σχέδια και προετοιμασίες της επανάστασης	101
Η διάβαση του Προύθου	111
Επαναστάτης ηγεμόνας	115
Κεφάλαιο 5: Η Φιλική Εταιρεία σε πόλεμο	121
Η εκστρατεία	127
Μολδαβία	132
Το τέλος της επανάστασης στη Βλαχία	135
Μετά το Δραγατσάνι	143
Κεφάλαιο 6: Το «Μερικόν Σχέδιον» Κωνσταντινούπολης	146
Το άγγελμα της «ανταρσίας»	151
Το μεγάλο βήμα: Η Θυσία	155
Κεφάλαιο 7: Ο Μοριάς	159
Η Πελοπόννησος	159
Οι άνθρωποι	161

Η επιστροφή του πολέμου – Χουρσίτ Πασάς	167
Η ομηρία των αρχιερέων και των προκρίτων	171
Κεφάλαιο 8: Το ξέσπασμα	175
Καλάβρυτα	177
Πάτρα	180
Μάνη	190
Καλαμάτα	192
Η γενική φυγή των μουσουλμάνων	194
Κεφάλαιο 9: Τα στρατόπεδα	198
Καρύταινα	202
Σε αναζήτηση στρατού	206
Μουσταφάμπενς	212
Κεφάλαιο 10: Πίσω από τα τείχη	215
Το τέλος της οθωμανικής τάξης	218
Κυπαρισσία, Νεόκαστρο	222
Κόρινθος	227
Τριπολιτά	231
Τα στρατόπεδα της πολιορκίας	233
Βαλιέτσι	237
Κεφάλαιο 11: Μεταβίβαση εξουσίας	246
Ημιτελείς διαδρομές	250
Ο Δημήτριος Υψηλάντης	252
Τα τείχη πέφτουν	256
Κεφάλαιο 12: Η άλωση της Τριπολιτσάς	264
Η μάχη της σοδειάς	273
Η δυστυχία	276
Η κατανομή των λαφύρων	279
Διαπραγματεύσεις	287
Συμφωνία με Αλβανούς	297
Κεφάλαιο 13: Το τέλος της οθωμανικής κοινωνίας του Μοριά	299
Κράτος χωρίς πρωτεύουσα	306
Η τύχη των λαφύρων	309
Ο στρατός	315
Αντί επιλόγου	317
Σημειώσεις	319
Βιβλιογραφία	340

Λίγα λόγια, σαν πρόλογος

Το μικρό αυτό βιβλίο δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια συγκροτημένη και συνεκτική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Δεν θα μπορούσε, άλλωστε. Όπως συμβαίνει σε κάθε επανάσταση, τα γεγονότα είναι πυκνά και εκτυλίσσονται σε πολλά, ταυτόχρονα επίπεδα. Κινούνται στον χώρο των υλικών δεδομένων, της οικονομίας αν θέλετε, διασχίζουν με καταλυτικές συνέπειες τον κοινωνικό χώρο, φορτίζονται από ιδεολογικά ρεύματα και ιδέες, βαπτίζονται στις εθιμικές συμπεριφορές και συνήθειες και, στο τέλος, αναδύονται με ορμή στο πολιτικό σκηνικό, εκεί όπου, διά του πολέμου και διά των θεσμών, διαμορφώνουν τη νέα πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα που υποκαθιστά την προκάτοχό της, ενίοτε δανειζόμενη υλικά από αυτή, ενίοτε εφευρίσκοντας ολότελα νέα στοιχεία. Είναι η κλασική λειτουργία των επαναστάσεων και τα όσα συνέβησαν στην Ελλάδα του 1821 συνιστούν υπόδειγμα επαναστατικής τομής στην ιστορία.

Έχουν περάσει διακόσια χρόνια από τα γεγονότα που περιγράφονται σε αυτό το βιβλίο. Πέρα από συλλογικούς τόμους, από επιμέρους έρευνες και μελέτες, δεν έχει γραφτεί κάποιο μεγάλο συνθετικό έργο για την Επανάσταση ή τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Πρόκειται ίσως για δισταγμό. Διστάζουν οι μετέπειτα ιστορικοί να αναμειχθούν με έργα όπως αυτά του Σπυρίδωνα Τρικούπη ή του Ιωάννη Φιλίππου. Ο δέκατος ένατος αιώνας, με το σίδηρο ακόμη ζεστό και τα γεγονότα πλησίον, έδωσε αφηγήσεις και περιγραφές που δύσκολα ξεπερνιούνται

– σε πολλές περιπτώσεις δεν θα ξεπεραστούν ποτέ. Ποτέ κανείς δεν θα μιλήσει για τον Αγώνα με τον τρόπο που τον αποτύπωσε ο Κασομούλης.

Υπάρχει όμως κάτι περισσότερο. Διακόσια χρόνια μετά τα γεγονότα, εκατόν πενήντα ή εκατό χρόνια μετά τις μεγάλες αφηγήσεις για την Επανάσταση και τον Αγώνα, θεωρούμε ότι γνωρίζουμε περισσότερα από τους παλιούς εκείνους συγγραφείς. Σε μερικά πεδία αυτή η αντίληψη είναι σωστή. Γνωρίζουμε ίσως καλύτερα τα μεγέθη – οικονομικά, κοινωνικά, στρατιωτικά. Έχουμε στη διάθεσή μας αρχεία και συλλογές, έγγραφα και εικόνες, απογραφές και αναφορές, επιστολές και ημερολόγια. Έχουμε, ως ψήγματα ακόμα, και θεωρήσεις από την άλλη πλευρά. Από τα οθωμανικά αρχεία, λόγου χάρη, ή μέσα από τα όσα είδαν οι πλοίαρχοι των πολεμικών πλοίων που παρακολούθησαν από κοντά τα γεγονότα κάτω από πολλές σημαίες. Αυτά που είδαν οι φιλέλληνες τα γνωρίζουμε από παλιά. Όσοι παίρνουν ενεργά μέρος σε ένα μεγάλο γεγονός σπάνια κρατούν για τον εαυτό τους τη συναρπαστική εμπειρία τους.

Όλα αυτά που γνωρίζουμε προέρχονται συνήθως από τον ακαδημαϊκό χώρο και προορίζονται γι' αυτόν. Δημιουργούν μια κατάσταση «εσωτερικής» επικοινωνίας, η οποία μερικές φορές γίνεται στη βάση κώδικα, με αποτέλεσμα να είναι απροσπέλαστη στον πολύ κόσμο, να διαβάζεται δύσκολα. Δεν είναι αυτό το σοβαρότερο μειονέκτημα του διαβήματος. Καθώς επικεντρώνεται στο επιμέρους και δεσμεύεται από το είδος της πληροφορίας, της πηγής από την οποία προήλθε το υλικό που την τροφοδοτεί, αδυνατεί να συσχετίσει και να εντάξει, να δημιουργήσει αφήγηση, πολύ δε περισσότερο ερμηνευτικό σχήμα. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται το παράδοξο. Όσο συσσωρεύονται γνώσεις και πληροφορίες για μια ιστορική περίοδο και ένα ιστορικό γεγονός –της διάστασης μάλιστα της Ελληνικής Επανάστασης–, τόσο περιορίζονται οι αφηγήσεις, οι ιστορικές συνθέσεις, καθώς και η ανάπτυξη ερμηνευτικών σχημάτων. Τόσο αποξενώνεται το γεγονός από τον πολύ κόσμο, απ' όλους εκείνους που ζουν στη σκιά –μακρινή ίσως αλλά και τόσο παρούσα– του θεμελιακού, για το κράτος μέσα στο οποίο ζούμε, την Ελλάδα, γεγονός. Δεν είναι μια κατάσταση που θα περιγράφαμε ως δημοκρατική – στον τομέα της γνώσης και δι' αυτού της πολιτικής.

Η έκλειψη των ιδεολογιών συμβάλλει επίσης με τον τρόπο της στην κατάτμηση των ερευνητικών και των συγγραφικών ενδιαφερόντων. Έχει παρέλθει ο καιρός των συγκρουσιακών ενίοτε προσεγγίσεων σχετικά με τον «χαρακτήρα» της Ελληνικής Επανάστασης. Ίσως σήμερα μας φαίνονται γραφικές οι προσεγγίσεις που ασχολούνται με το κατά πόσο η Επανάσταση ήταν αστική ή λαϊκή, εθνική ή «ευρωπαϊκή». Με τον τρόπο τους όμως ετούτες οι διαμάχες συντηρούσαν την ανάγκη για ανάδειξη ολοκληρωμένων σχημάτων, αφηγήσεων. Όσο και αν οι τελευταίες ήταν στρατευμένες στην οπική γωνία από την οποία ο εκάστοτε συγγραφέας ήθελε να δει γεγονότα, εποχές και καταστάσεις, επέβαλλαν το συνολικό πάνω στο μερικό, το γενικό πάνω στο επιμέρους. Και με τον στρεβλό, δογματικό, συχνά αυθαίρετο τρόπο που το επιχειρούσαν, προκαλούσαν την παραγωγή σχημάτων και –αυτό ήταν το πιο σημαντικό– τροφοδοτούσαν τη συζήτηση, επιστημονική ή δημόσια, πάνω στο μεγάλο γεγονός. Σε παλαιότερους καιρούς πολύ λίγοι ήταν εκείνοι που θα θεωρούσαν ότι αυτού του είδους οι διαμάχες θα μας έλειπαν σε μια εποχή αποστειρωμένη από ιδέες και σχήματα, θεωρία και ιδεολογία.

Το μικρό αυτό βιβλίο είναι ό,τι ακριβώς προσδιορίζει ο τίτλος του ότι είναι: μια εισαγωγή. Εκ των πραγμάτων, δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε άλλο. «Χτυπήθηκε» από την ατυχία στα πρώτα βήματα της σύνθεσής του. Η πανδημία έκλεισε βιβλιοθήκες και πανεπιστημιακούς χώρους και ο συγγραφέας του βρέθηκε απομονωμένος στην κατοικία του, σε κάποιο χωριό της Κρήτης, πολιορκημένος από τους δύσκολους, γεμάτους απειλές και κινδύνους καιρούς. Μακριά από τις ακαδημαϊκές του συνθήκες, χρειάστηκε να αυτοσχεδιάσει με τα διαθέσιμα και να προσαρμόσει ανάλογα το πόνημά του. Περίπου αναγκαστικά, θυσίασε μερικούς από τους ακαδημαϊκούς κανόνες και μαζί τους την αγοραφοβία που ενίοτε τους συνοδεύει. Το αποτέλεσμα θα το γνωρίζουμε αργότερα. Όταν το παρόν βιβλίο κυκλοφορήσει ανάμεσα σε πολλά άλλα σχετικά ή άσχετα. Ίσως συμβάλει στη συζήτηση για το 1821, ίσως όχι. Είναι και η επικαιρότητα των καιρών που δεσμεύει πλέον προβληματισμούς και υπαγορεύει ερωτήματα. Ίσως ποτέ άλλοτε, στα

διακόσια χρόνια ιστορικής πορείας του νεοελληνικού κράτους, δεν είχε τεθεί με τέτοια ένταση η προοπτική μερικής τουλάχιστον αναίρεσης των επαναστατικών επιτευγμάτων του 1821.

Το βιβλίο αυτό πραγματεύεται την έναρξη της επανάστασης και ιχνηλατεί τους όρους, το πλαίσιο μέσα στο οποίο συνέβη. Το ξεκίνημά του τοποθετείται στα πρώτα σκιρτήματα, στις πρώτες πολιτικές προθέσεις και σχεδιασμούς. Ολοκληρώνεται στην πρώτη υλοποίηση αυτών των προθέσεων και σχεδιασμών. Στην κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας στο στρατηγικό κέντρο της επανάστασης, στον Μοριά, και συνάμα στο τραγικό τέλος της εκεί οθωμανικής κοινωνίας. Στην άλωση της Τριπολιτσάς, που σήμαινε την κατάλυση του κράτους του εχθρού και δυνάστη και, ταυτόχρονα, τη διασφάλιση ενός εθνικού χώρου ικανού να στηρίξει ένα ανεξάρτητο κράτος.

Ο χρονικός αυτός προσδιορισμός είναι περισσότερο από επαρκής για να τεθούν, ίσως ενίοτε και να απαντηθούν, εν μέρει τουλάχιστον, ερωτήματα. Μερικά αφορούν γενικότερους προβληματισμούς. Πώς γεννιούνται οι ιδέες, πώς οι ιδέες γίνονται πολιτικό σχέδιο, πώς το πολιτικό σχέδιο εξασφαλίζει πολιτικά εργαλεία, πώς φτάνουμε σε μια επανάσταση, πώς ξεκινά ένας επαναστατικός πόλεμος, πώς συμπλέκονται ιδέες, σχέδια, καταστάσεις, ανάγκες, ισορροπίες, φόβοι, απειλές, ελπίδες, έτσι ώστε να δημιουργήσουν θεσμούς, να χύσουν μηχανισμούς, να στεριώσουν, με τη μορφή κράτους, μια νέα εξουσία.

Ειδικά ερωτήματα ιχνηλατούνται επίσης. Πώς διαμορφώνεται το βασικό εργαλείο της νέας εξουσίας – ο στρατός. Πώς η κοινωνία περνά από την οθωμανική οικονομία σε μια νέα κατάσταση – μέσα από την οικονομία του πολέμου. Πώς απλώνεται και πώς περιορίζεται και προσδιορίζεται το «προνόμιο» της πολεμικής συμμετοχής. Τι πολιτικές συνέπειες προκύπτουν μέσα από τις διεργασίες αυτές. Με ποιους τρόπους επηρεάζουν ή και υπαγορεύουν τις μετέπειτα εξελίξεις. Και πολλά, πολλά άλλα.

Σε μια επαναστατική περίοδο ο ιστορικός χρόνος είναι πυκνός και δημιουργικός. Μέσα σε αυτόν γεννιούνται οι όροι, τα χαρακτηριστικά,

οι διαστάσεις του νέου. Τις διαδικασίες αυτής της γέννησης φιλοδοξεί να ιχνηλατήσει τούτο το βιβλίο.

Επιδιώκει και κάτι άλλο. Να δημιουργήσει απορίες, να θέσει ερωτήματα. Σε κάθε επίπεδο: και στο επίπεδο των ακαδημαϊκών, αλλά και σε αυτό των πολλών ανθρώπων. Υπάρχουν περίοδοι που αυτά τα δύο επικοινωνούν, σχεδόν συμβαδίζουν. Υπάρχουν άλλες περίοδοι κατά τις οποίες χιζονται στεγανά ανάμεσα στους δύο αυτούς χώρους. Μπορεί ο καθένας να κρίνει ποια από τις δύο καταστάσεις είναι πιο αποδοτική ως προς τον μεγάλο στόχο –την παιδεία των ανθρώπων και των κοινωνιών τους υπαινισσόμαστε– και τις πολιτικές παραμέτρους του, φυσικά.

Στο τέλος αυτού του «αντί προλόγου» θα ήθελα, ως όφειλα, να ευχαριστήσω τους κριτικούς αναγνώστες του παρόντος δοκιμίου για τις παρατηρήσεις τους. Τον Γιώργο Λεοντιάδη, τη Μαρία Καβάλα, τη Βασιλική Λάζου. Θα ήταν πρόπον να ευχαριστήσω και τη σύζυγό μου, Ελένη Κωβαίου, για την υπομονή και την αντοχή της κατά τον κοινό «πανδημικό» εγκλεισμό, που τον πέρασε με τη σταθερή μουσική υπόκρουση του πληκτρολογίου. Αν και στην τελευταία περίπτωση υποψιάζομαι ότι έχει αρχίσει να συνηθίζει την ιδέα ότι συνέδεσε τη ζωή της με ένα είδος σκεπτόμενης γραφομηχανής.

Θα ήταν επίσης σωστό να ευχαριστήσω τους συντελεσιές των Εκδόσεων Διόπτρα, που άντεξαν αναβολές και καθυστερήσεις και τη διάχυση φρούδων ελπίδων εκ μέρους μου περί προσδοκίων επανόδου στην ακαδημαϊκή ομαλότητα.

Τα Προλεγόμενα Οθωμανοί και Έλληνες

Το 1453 υπήρξε χρονιά σημαντικών γεγονότων για τον ευρωπαϊκό χώρο. Στη δυτική πλευρά της ηπείρου έληξε ο Εκατονταετής πόλεμος. Οι Άγγλοι ηττήθηκαν και περιορίστηκαν στο νησί τους, χάνοντας τις κτήσεις τους στην ηπειρωτική Ευρώπη. Στην ανατολική πλευρά, το ίδιο έτος, συνέβη ένα εξίσου βαρύ σε ιστορικές συνέπειες γεγονός: η Κωνσταντινούπολη, μετά από σύντομη πολιορκία, έπεσε στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων. Η ιστορία της ελληνικής αυτοκρατορίας της Ανατολής τελείωσε με την Άλωση. Για την ευρωπαϊκή ιστορία αυτό σηματοδοτούσε έναν σημαντικό σταθμό: δεν υπήρχε πλέον χριστιανική αυτοκρατορία στην Ανατολή. Ο τελευταίος κληρονόμος του ρωμαϊκού κόσμου ολοκλήρωσε την ιστορική παρουσία του. Από εδώ και πέρα στον Βόσπορο, το στρατηγικό πέρασμα ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, κυρίαρχος ήταν μια νέα αυτοκρατορία, ολότιελα διαφορετική από την παλιά. Ο μουσουλμανικός χαρακτήρας της την έφερνε απέναντι στον χριστιανικό κόσμο, δημιουργώντας μια νέα εστία ανταγωνισμών και συγκρούσεων.

Για τον μεσαιωνικό ελληνισμό, το 1453 ήταν επίσης ένα σημαντικό ορόσημο. Με την Άλωση περατώθηκε μια φάση της ιστορίας του. Μια νέα περίοδος ξεκινούσε. Οι Ρωμιοί, οι Έλληνες, για πάρα πολλά από τα επόμενα χρόνια θα ήταν κομμάτι του οθωμανικού κόσμου. Επρόκειτο για μια αφύσικη κατάσταση. Στην αυτοκρατορική ιστορία της Μεσογείου, έτσι όπως τη διαμόρφωσε η λαμπρή ρωμαϊκή εποχή, οι

Έλληνες είχαν πάρει από τους Ρωμαίους τα σκίπτρα στη διατήρηση του αυτοκρατορικού πνεύματος – και των αντίστοιχων λειτουργιών, φυσικά. Τώρα, αυτοί οι «νόμιμοι», σχεδόν «φυσικοί», κληρονόμοι δεν θα ήταν παρά μέρος, συμπλήρωμα, μιας αυτοκρατορίας αλλόδοξης, ξένης, φορέα μιας παράδοσης που αναγόταν στις στέπες της κεντρικής Ασίας ή στις ερήμους της Αραβίας και όχι στο ρωμαϊκό παρελθόν. Οι Ρωμιοί του 1453 έγιναν παρείσακτοι σε έναν κόσμο που ιστορικά ήταν δικός τους, αφού τον είχαν για πολλούς αιώνες διαφεντέψει. Το τεράστιο πολιτιστικό φορτίο που τους είχαν κληροδοτήσει ολόκληροι αιώνες βάρυνε ακόμα πιο πολύ την αίσθηση της πικρής αλλαγής. Δεν ήταν μια παρηκμασμένη, ερειπωμένη και μοναχική πόλη αυτό που χάθηκε, ήταν μια ολόκληρη εποχή, μια μεγάλη ιστορία – από αυτές που φτιάχνουν λαούς και έθνη. Οι θρήνοι για την Άλωση της Πόλης εξωτερίκευσαν την πικρία και αποτύπωσαν τη βαθιά, καθολική συναίσθηση της μοιραίας ανατροπής.

Οι νέοι κυρίαρχοι ενσωμάτωσαν την ένδοξη παράδοση του τόπου στη νέα τους εξουσία. Δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς. Η ιστορία είχε ζυμωθεί με τον γεωγραφικό χώρο, αποτελούσε κομμάτι του, δεν ήταν δυνατόν να ξεχωρίσει από αυτόν. Μαζί της ενσωμάτωσαν και τους «Ρωμαίους», τους Ρωμιούς, δηλαδή τους Έλληνες. Ήταν ένα ξέχωρο γένος μέσα στα έθνη, τους λαούς, τους πολιτισμούς, τις γλώσσες και τις θρησκείες που περιλάμβανε ο οθωμανικός κόσμος. Το γένος αυτό απολάμβανε τον σεβασμό σχεδόν του κατακτητή. Δεν επρόκειτο απλώς για έναν αναγκαίο πολιτικό ελιγμό στο πλαίσιο της αντιπαλότητας με τη Δύση. Πολύ απλά θα ήταν αδύνατο για τον τελευταίο να εκβάλει από την ανατολική Μεσόγειο τη σκιά των Ελλήνων και των Ρωμαίων. Ήταν υποχρεωμένος να ζήσει με αυτούς. Για τον λόγο αυτό, με άξονα την Ορθόδοξη Εκκλησία, δημιούργησε μια διακριτή εξουσία, πραγματική σε πολλούς τομείς, εκπρόσωπο και επικεφαλής του γένους των Ρωμαίων. Τα χρόνια περνούσαν, οι καιροί, οι εποχές, οι καταστάσεις άλλαζαν. Ποτέ όμως η νέα αυτοκρατορική εξουσία, οι σουλτάνοι, δεν έπαψαν να σέβονται το μιλέι των ορθοδόξων, τον πατριάρχη του και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς του. Οι πατριάρχες που διώχτηκαν ή τιμωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη ήταν σαφώς λιγότεροι από τους

Μεγάλους Βεζήρηδες, λόγου χάριν, που περιέπεσαν κατά εποχές στη σουλτανική δυσμένεια¹.

Ο οθωμανικός κόσμος, όπως και όλη η ανθρωπότητα εκείνους τους καιρούς, έκανε αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε άρχοντες και ιεράρχες και στους υπόλοιπους, τους κοινούς ανθρώπους. Αυτοί δεν τύγχαναν κανενός ιδιαίτερου σεβασμού από τον δυνάστη, ήταν «ραγιάδες». Οι εν λόγω ραγιάδες μετρούσαν όσο ένα ζωντανό, ένα ζώο, στο κοπάδι. Αυτό εξάλλου σήμαινε η περσικής καταγωγής λέξη. Αποτελούσαν κάτι περισσότερο από το 90% του συνολικού πληθυσμού – με τις δύο άλλες κατηγορίες να είναι οι ασκερί (askeri), οι άρχοντες, αυτοί που πολεμούσαν, και οι κουλ (kul), οι σκλάβοι. Στις πρώιμες εποχές, ανεξάρτητα από τον θεό στον οποίο πίστευαν, ήταν εκείνοι που επωμίζονταν τα φορολογικά βάρη της αυτοκρατορίας. Από τον δέκατο έκτο αιώνα και μετά, όταν οι στρατιές των τιμαριούχων και οι «προσωπικοί» στρατιώτες του σουλτάνου, οι γενίτσαροι, δεν έφταναν για να γεμίσουν τις τάξεις του στρατού και του στόλου, οι μουσουλμάνοι ραγιάδες μπορούσαν να στρατευθούν. Ειούτη η νέα ιδιότητα, του εν δυνάμει πολεμιστή, διαχώρισε τη μοίρα τους από αυτή των ετερόθρησκων κοινωνικά ομοίων τους. Οι τελευταίοι υποβαθμίστηκαν ακόμα περισσότερο σε γκισούρ, «απίστους», σχεδόν δαιμονικούς², γεγονός που επέτρεπε την πιο εντατική εκμετάλλευσή τους για την εξυπηρέτηση των φορολογικών υποχρεώσεων του αδηφάγου κράτους και των αρχόντων του.

Μέσα σε τούτο το κοινωνικό πλαίσιο, το γένος των Ρωμιών δικάστηκε και αυτό ως προς τις τύχες των μελών του. Τον σεβασμό της εξουσίας τον απολάμβαναν μόνο τα υψηλά κοινωνικά στρώματα, οι εκλεκτοί εκπρόσωποί του: οι άρχοντες και οι ιεράρχες. Για τους υπόλοιπους επρόκειτο για σκοτεινούς αιώνες. Αυτοί ένιωθαν τη διπλή σκλαβιά, εκείνη που νιώθει ο κοινωνικά κατώτερος και εκείνη που νιώθει ο «άπιστος», αυτός που δεν ανήκει στο κυρίαρχο γένος. Και ήταν τα χρόνια της σκλαβιάς πολλά, πάρα πολλά, μια ολόκληρη ιστορική περίοδος.

Για τους ραγιάδες, η περίοδος της σκλαβιάς ξεκίνησε συμβατικά με την Άλωση το 1453. Συμβατικά, επίσης, η μακρόχρονη αυτή περίοδος τερματίστηκε με την έκρηξη της Επανάστασης το 1821. Πρόκειται για

τριακόσια εξήντα οχτώ χρόνια. Οι χρονολογίες όμως, όπως συχνά συμβαίνει στην ιστορία, λένε μόνο τη μισή αλήθεια. Η τουρκική παρουσία στον ευρύτερο βυζαντινό χώρο σημειώνεται από πολύ νωρίς και από το 1071 –χρονολογία της Μάχης του Μιτζικέρτ– ισχυροποιήθηκε και κυριάρχησε στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, πολύ πριν από την Άλωση. Σε άλλες περιοχές της χώρας ήταν αντίθετα πιο σύντομη. Η Κρήτη κατακτήθηκε μόλις το 1669, ενώ οι ενετικές οχυρώσεις που συναντάμε άφθονες στον Μοριά μαρτυρούν την εκεί κυριαρχία των Βενετών κατά το διάστημα 1684-1715. Θα ήταν αμφίβολο εξάλλου να υποθέσουμε ότι η κυριαρχία των Ενετών σήμαινε για τους πολλούς Έλληνες ένα διαφορετικό –ίσως πιο ήπιο– πλαίσιο υποδούλωσης. Προχωρώντας πιο μακριά, η σημερινή βόρεια Ελλάδα κατακτήθηκε αρκετά πριν από την πώση της Κωνσταντινούπολης και προστέθηκε στο ελληνικό κράτος μόλις το 1913 (Μακεδονία, Ήπειρος) ή και κατά τα έτη 1919-1923 (Θράκη). Οι «τέσσερις αιώνες σκλαβιάς», όπως συνηθίζεται να περιγράφεται η περίοδος, δεν καλύπτουν όλες τις περιπτώσεις.

Ο χρόνος είναι μία μόνο παράμετρος αυτής της περιόδου. Η σκλαβιά είναι η δεύτερη και πιο σημαντική. Στην ιστορία δεν υπάρχει κάποιο «σκλαβόμετρο» που θα μπορούσε να βαθμολογήσει και να ιεραρχήσει την ένταση και την ποιότητα της εκάστοτε υποδούλωσης. Πολύ δύσκολα θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι η ζωή ενός δουλοπάροικου στη Βοημία ή στις εκβολές του Δούναβη ή στις ουκρανικές πεδιάδες ή στα υποστατικά των αριστοκρατών στη Γαλλία ή στην Πρωσία ήταν καλύτερη ή χειρότερη από τη ζωή ενός ραγιά της Θράκης ή του Μοριά. Εκείνες τις εποχές η φτώχεια ήταν μια απόλυτη κατάσταση και οι πολλοί ζούσαν στα όρια ανάμεσα στην επιβίωση και στον χαμό. Ενίοτε ένα πλήθος τυχερών συγκυριών έφερναν ίσως περισσότερη τύχη στους μεν ή στους δε. Οι ρόλοι όμως μπορούσαν εύκολα να ανατραπούν και αυτό που απέμενε ήταν μια δύσκολη ζωή βυθισμένη στη σιέρηση, στον φόβο και στη διαρκή γεινίαση με τον θάνατο.

Η κατάκτηση του μικρασιατικού και του βαλκανικού χώρου από τους Οθωμανούς υπήρξε ραγδαία, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν εύκολη. Εκείνες τις εποχές οι κοινωνικές ομάδες, τα τμήματα του πληθυσμού που θα ήταν διατεθειμένα να αντισταθούν στην τουρκική επέκταση,

ήταν πολύ περιορισμένα. Η χριστιανική φεουδαρχία είχε εξασθενήσει από τους χρόνιους εσωτερικούς ανταγωνισμούς της και τις διαμάχες με την αυτοκρατορική εξουσία της Κωνσταντινούπολης. Η τελευταία, έρμαιο πλέον των δυτικών ιπποτών, ξένων μισθοφόρων ή εμπόρων, αδυνατούσε να συγκεντρώσει πόρους και μέσα για να προλάβει τα επερχόμενα. Οι αστοί ήταν ακόμα πιο αδύναμοι στις ερειπωμένες από τις ατελείωτες διαμάχες και τις διαδοχικές αρπαγές και λεηλασίες πόλεις. Το εμπόριο, που θα μπορούσε να την αναστήσει, είχε περάσει πλέον στα χέρια των Γενουατών και των Βενετσιάνων.

Οι Οθωμανοί ήταν σκληροί κατακτητές αλλά και επιτήδειοι διπλωμάτες. Γνώριζαν πώς να προσεταιρίζονται μεγάλα τμήματα της άρχουσας τάξης που είχαν απέναντί τους, αυτής που θα πολεμούσε εναντίον τους. Πρόσφεραν αξιώματα, θέσεις ή ευκαιρίες και μοίραζαν προνόμια σε όσους προσχωρούσαν αμαχητί στην εξουσία τους. Για τους πολλούς, τους φτωχούς αγρότες, η οθωμανική κατάκτηση σήμαινε συχνά την επικράτηση γαλήνης εκεί όπου προηγουμένως κυριαρχούσαν ταραχές και πόλεμοι. Αλλά και πληθυσμιακά οι συγκυρίες ευνοούσαν τις εξελίξεις. Ο «μαύρος θάνατος» της δεκαετίας του 1350 είχε αποδεκατίσει τους πληθυσμούς, επιτρέποντας –και συχνά προκαλώντας– την άφιξη ενός μηχανισμού ικανού να αναδιοργανώσει την κοινωνία και την παραγωγή που τόσο είχαν υποφέρει. Στο κάτω κάτω, όπου όλα αυτά δεν έδιναν αποτέλεσμα, οι Οθωμανοί διέθεταν κι έναν στρατό μπροστά στον οποίο διασκορπίζονταν και οι καλύτεροι στρατοί τού τότε κόσμου.

Αυτή η περίοδος ηρεμίας και ισορροπιών κράτησε πολύ λίγο. Αποτέλεσε ένα μικρό κομμάτι της μακράς περιόδου σκλαβιάς του ελληνισμού. Μερικές δεκαετίες μόλις μετά την Άλωση και την ανάδειξη των Οθωμανών σε αυτοκρατορία, ξεκίνησε η αργόσυρτη περίοδος της κρίσης και της παρακμής. Το χρονικό σημείο της αλλαγής μπορούμε να το προσδιορίσουμε στο 1520. Τότε έφτασε ο πρώτος «στόλος του θησαυρού», το πρώτο φορτίο με ασήμι από την Αμερική, στα λιμάνια της Ισπανίας. Την Ισπανία εκείνο τον καιρό την κυβερνούσαν οι Αψβούργοι και σχεδόν αμέσως ο νέος θησαυρός επενδύθηκε, μεταξύ άλλων, στον ανελέητο αγώνα τους ενάντια στους Οθωμανούς. Η επίδραση αυτής της βαθιάς μεταβολής στα οικονομικά δεδομένα δεν αποτυπώθηκε μεμιάς

με όλες τις συνέπειές της. Ήταν μια μακρόσυρτη διαδικασία φθοράς, κατά την οποία ο οθωμανικός κόσμος ωθούνταν αργά αλλά σταθερά στο περιθώριο των νέων εξελίξεων, που μετέβαλλαν τη μορφή της Ευρώπης και τη θέση της στον κόσμο.

Η στρατιωτική ισχύς και οι νίκες που εξασφάλιζε για πολλές ακόμα δεκαετίες σε ξηρά και σε θάλασσα έκρυβαν τα προβλήματα της αυτοκρατορίας και την προοδευτική αποδυνάμωσή της στον ανταγωνισμό με τη δυτική Ευρώπη. Ο πληθωρισμός και η εξασθένηση του νομίσματος –αποτέλεσμα της συγκριτικής πενίας σε πολύτιμα μέταλλα– περιόριζαν τις οικονομικές δυνατότητές της. Το κόστος των πολεμικών αναμετρήσεων αύξαινε κατακόρυφα καθώς οι ανάγκες του πολέμου περιλάμβαναν πλέον στόλους, μισθοφορικά σώματα και πολυέξοδο πυροβολικό. Στον απέναντι κόσμο, οι Βρετανοί χρηματοδοτούσαν τις νέες προδιαγραφές της σύγκρουσης με τα έσοδα του εμπορίου και της πειρατείας, οι Γάλλοι με την οργάνωση κρατικού μηχανισμού έξω και πέρα από τις δυνατότητες της βασιλικής αυλής, οι Ισπανοί με το ασήμι της Αμερικής. Οι Οθωμανοί δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν παράλληλους δρόμους. Η ίδια η δομή της αυτοκρατορίας τους εμπόδιζε τη δημιουργία κρατικών μηχανισμών αντίστοιχων της Δύσης, το ασήμι δεν περίσσευε στον χώρο τους και οι δρόμοι του μεγάλου εμπορίου χαράσσονταν στους ωκεανούς, μακριά από την ανατολική Μεσόγειο.

Η απάντηση βρισκόταν στη σκλήρυνση της εκμετάλλευσης των δικών τους ανθρώπινων πόρων. Οι νέες ανάγκες βάραιναν τις υποχρεώσεις των φοροδοτικών στρωμάτων της οθωμανικής κοινωνίας – των χριστιανών υπηκόων της βασικά. Η παλιά πρακτική της εκμίσθωσης των φόρων σε επίπεδο επαρχίας επανήλθε και εγκαταστάθηκε στον οθωμανικό χώρο. Ο εκμισθωτής αγόραζε το δικαίωμα φορολόγησης και κατόπιν το αποσπούσε –προσθέτοντας το προσδοκώμενο κέρδος– από τους υπόχρεους. Για τους τελευταίους, για τους χριστιανούς αγρότες ειδικά αλλά και για τους πλουσιότερους εμπόρους, η απληστία του φοροεισπράκτορα και των ανθρώπων του και η αυθαιρεσία των κανόνων που εφαρμόζαν προστέθηκαν στα υπόλοιπα δεινά. Η ίδια η διαδικασία κατακερμάτιζε το κράτος, αναδεικνύοντας τοπικούς άρχοντες και αφέντες. Στις συμβάσεις που όριζαν τις σχέσεις με τη

σουλιτανική εξουσία προστίθεντο νέες, στα μέτρα και στις ανάγκες του τοπικού αυθέντη. Γύρω του εμφανίστηκαν «παράλληλες» και αναγκαίες «υπηρεσίες», ένοπλα σώματα, αξιωματούχοι, που άθροιζαν τις δικές τους υλικές επιθυμίες στην πλάτη των ραγιάδων. Ο κατακερματισμός των εξουσιών ποτέ δεν ωφέλησε εκείνον που τις υφίστατο αθροιστικά, τον αδύναμο. Τα πρόσωπα της δουλείας πολλαπλασιάζονταν και μαζί τους η προσδοκία της λύτρωσης από τα αυξανόμενα δεινά.

Η αλλαγή των όρων του πολέμου μείωσε τη σημασία των τιμαριούχων, των σπαχίδων. Η γη που τους παρεχόταν σε αντάλλαγμα των στρατιωτικών τους υπηρεσιών αποδοσμεύτηκε από τον ρόλο της και έγινε εμπορεύσιμο είδος, μπορούσε δηλαδή να πωληθεί ή να αγοραστεί. Οι αντιδράσεις στη μετατροπή της γης αυτής σε «μούλκια», σε ιδιοκτητη γη, ήταν πολύ μικρές. Η ιδιοκτησία της γης όμως δεν θα είχε κανένα νόημα εάν δεν συνδεόταν με το όφελος, το κέρδος του ιδιοκτήτη. Αυτό με τη σειρά του δημιουργούσε την ανάγκη εντατικής καλλιέργειας με τα πλέον αποδοτικά, ως προς την εμπορευσιμότητά τους, είδη: το βαμβάκι, το καλαμπόκι και αργότερα τον καπνό ή τις πατάτες. Αυτό χρειαζόταν ανθρώπους, καλλιεργητές, και η όλη αναδιάρθρωση συνοδευόταν από μετακινήσεις πληθυσμών αλλά και νέους όρους νομής και εργασίας. Η ενοικίαση της γης σε οικογένειες ή και σε χωριά ολόκληρα γενικεύτηκε, προσθέτοντας στα τρέχοντα φορολογικά βάρη ακόμα ένα – το μερίδιο του ιδιοκτήτη στην παραγωγή. Μέσα στις νέες αυτές συνθήκες, στις πιο παραγωγικές περιοχές γεννήθηκε το «τσιφλίκι» και πολλές φορές έλαβε τη μορφή ξεχωριστής επικράτειας. Οικογένειες και χωριά ζούσαν μέσα σε αυτό το καθεστώς της φυτείας, έχοντας πολύχρονες συμβάσεις με τον γαιοκτήμονα, ο οποίος έχριζε, σε όφελος δικό του και των ανθρώπων που δούλευαν γι' αυτόν, μηχανισμούς προστασίας της επικράτειάς του. Οι ένοπλοι σχηματισμοί πολλαπλασιάστηκαν, είτε για την προστασία είτε για τη λεηλασία του παραγόμενου πλούτου – η απόσταση ανάμεσα στα δύο ήταν μικρή, όση περίπου χώριζε τον «κλέφτη» από τον «αρματολό». Η ανασφάλεια προστέθηκε στα υπόλοιπα δεινά, πάντοτε στην πλάτη των αδυνάτων.

Η αίσθηση της υποβάθμισης και της ολοένα και μεγαλύτερης εξαθλίωσης διυλιζόταν μέσα σε εξωπραγματικό πλαίσιο. Θα μπορούσε

κανείς να το ορίσει ως δεισιδαιμονία ή ως θρησκοεία – οι δύο αυτές έννοιες δεν απείχαν πολύ μεταξύ τους. Η αίσθηση της από τον Θεό ρυθμιζόμενης δοκιμασίας άμβλυσε τα καθημερινά παθήματα, την αβεβαιότητα και το άγχος της επιβίωσης. Η πεποίθηση της επουράνιας ανταμοιβής, ανεξάρτητα του πόσο πιστευτή ήταν, εξόρκιζε την εικόνα της πραγματικής ζωής. Πέρα όμως από την ψυχολογικού χαρακτήρα στήριξη, η θρησκευτική πίστη πρόσφερε πολύ περισσότερα στον τομέα αυτού που σήμερα θα ονομάζαμε πολιτική.

Δημιουργούσε μια αίσθηση κοινότητας και σε κάποιο βαθμό αλληλεγγύης. Κανείς δεν υπέφερε μόνος του στο πλαίσιο της Σωτηρίας ή, πολύ πιο κοσμικά, στο πλαίσιο της Εκκλησίας. Μέσα στο χαώδες και συχνά αυθαίρετο οθωμανικό περιβάλλον, η πίστη παρείχε ένα σημείο αναφοράς, δημιουργούσε θεσμούς και αίσθηση κοινότητας. Η τελευταία ήταν πολιτικό στοιχείο. Επιπλέον, η κοινότητα της πίστης ήταν οργανωμένη πολιτικά, δηλαδή σχεδόν κρατικά. Είχε θεσμούς, είχε γλώσσα, είχε κανόνες, είχε ιεραρχία, είχε με άλλα λόγια πολλά στοιχεία που συναντώνται συνήθως σε έναν κρατικό μηχανισμό. Η πίστη οδηγούσε στην κοινότητα, η κοινότητα στην πολιτική οντότητα και, με υπόστρωμα τη γλώσσα των ιερών βιβλίων αλλά και τη συγγενική της καθομιλουμένη, διατηρούσε την αίσθηση του ξέχωρου γένους, του έθνους, αν θέλουμε να το εκφράσουμε με πιο σύγχρονο ορισμό.

Εξάλλου, μέσα στην πίστη υπήρχε κάτι το αδιόρατα απελευθερωτικό. Ο χρόνος της δοκιμασίας είναι πεπερασμένος, δεν ανάγεται στο άπειρο. Κάποτε τελειώνει, έρχεται η ώρα της λύτρωσης. Ο χιλιασμός, ο προσδιορισμός της αναμενόμενης ώρας της δικαίωσης, υπήρξε το δημοφιλέστερο ίσως στοιχείο της χριστιανικής κατήχησης. Από το σημείο αυτό μέχρι την ταύτιση της Σωτηρίας με την ανάσταση του γένους η απόσταση είναι μικρή. Άλλωστε, το εν λόγω γένος λειτουργούσε ως οφικτή πολιτική κοινότητα. Στις εγκόσμιες προσδοκίες των «απίστων», η δικαίωση της δικής τους πίστης υπαινισσόταν εύλογα την πολιτική αποκατάσταση, την απελευθέρωση από τον ζυγό του κατακτητή και από τον ζυγό της καθημερινής αθλιότητας. Οι *Θρήνοι της Αδύσεως* πιστοποιούσαν ετούτη τη λυτρωτική διεργασία³.

Το οθωμανικό όχημα του ελληνισμού

Ήδη από τον δέκατο πέμπτο αιώνα έως τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης η Οθωμανική αυτοκρατορία εκτεινόταν σε μια απέραντη επικράτεια και οι υπήκοοί της ανήκαν σε πάμπολλες φυλές, γλώσσες και θρησκείες. Στις ακτές της Μεσογείου, έως τον δέκατο ένατο αιώνα κυριαρχούσε στα παράλια της Αφρικής, στην Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη και στη Συρία, στη Μικρά Ασία και στον βαλκανικό χώρο. Στην ενδοχώρα του τελευταίου έφτασε τον δέκατο έβδομο αιώνα μέχρι τα περίχωρα της Βιέννης, την Ουγγαρία και τη σημερινή Βεσσαραβία. Για πολλούς αιώνες η Μαύρη θάλασσα ήταν κλειστή λίμνη της αυτοκρατορίας και χρειάστηκαν σκληροί αγώνες για να μπορέσουν οι Ρώσοι να φτάσουν στα βόρεια παράλιά της. Η οθωμανική εξουσία απλωνόταν ως τα βόρεια κεντρικής Ασίας και μόνο το ισχυρό βασίλειο του Πέρση σάχη περιόριζε την εξάπλωση της κυριαρχίας του σουλτάνου πέρα από τη Μεσοποταμία. Ο κύκλος έκλεινε με την Αραβική χερσόνησο και τα ιερά κέντρα του Ισλάμ, τη Μέκκα και τη Μεδίνα. Μέσα στο απέραντο αυτό κράτος, ο ελληνικός χώρος δεν ήταν ούτε ο πιο πλούσιος ούτε ο πιο πολυάνθρωπος ούτε ο πιο σημαντικός. Είχε όμως δύο σπουδαία συγκριτικά πλεονεκτήματα.

Το πρώτο από αυτά το συναντήσαμε παραπάνω. Ήταν ο φυσικός κληρονόμος του αυτοκρατορικού μεσογειακού προτύπου: του ρωμαϊκού, ελληνικού κόσμου. Το δεύτερο είχε να κάνει με τη γεωγραφική θέση του. Βρισκόταν ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, πάνω στα σύνορα που χώριζαν τον οθωμανικό από τον ευρωπαϊκό κόσμο. Η πλούσια Ιταλία, με τις εμπορικές και ναυτικές πόλεις της, βρισκόταν κοντά και σε πολλές περιπτώσεις, μέχρι την αυγή του δέκατου όγδοου αιώνα, μοιραζόταν τα εδάφη της Ελλάδας με τους Οθωμανούς. Πατώντας πάνω στις δύο αυτές ιδιότητες, ο ελληνισμός αναδείχθηκε σε σημαντική συνιστώσα του οθωμανικού κράτους. Από τις πολυάριθμες εθνότητες που περιλάμβανε η αυτοκρατορία των σουλτάνων, ήταν η μόνη που ανέδειξε και ανέπτυξε μια ισχυρή ελίτ, η οποία όχι μόνο δεν εξασθένησε με την πάροδο του χρόνου, αλλά και συνόδεψε ολόκληρη σχεδόν την ένδοξη εποχή της οθωμανικής ιστορίας.